

БИБЛИОТЕКА »ЦРНА ГОРА 1941—1945«

Редакција

**РАТКО ВУЈОШЕВИЋ, БРАНКО ЛАЗОВИЋ, ЗОРАН ЛАКИЋ, РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ
и МИХАИЛО ТИОДОРОВИЋ**

За издавача

МИЛЕТА РАДОВАНОВИЋ

Уредник

РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

НИО »Побједа«, ООУР Издавачко-публицистичка дјелатност, Титоград

РАДОВАН ВУКАНОВИЋ

ДРУГИ УДАРНИ КОРПУС

БЕОГРАД, 1982.

И з д а в а ч

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОО

Начелник, БОРБЕ СТАНИН, пуковник

РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

КЊИГА ДВЕСТА ЧЕТРДЕСЕТ ДРУГА

МОНОГРАФИЈЕ
ЈЕДИНИЦА НОВ И ПО ЈУГОСЛАВИЈЕ

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ ДЕВЕТА

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР

РАХМИЈА КАДЕНИН, генерал-пуковник — предсједник; чланови: АЛИ ШУК-РИЈА; РИСТО ЦУНОВ; ДАКО ПУАЧ, генерал-пуковник; ЖИКА СТОЈШИН, генерал-потпуковник; ФАБИЈАН ТРГО, генерал-потпуковник; ВЕЉКО МИЛАДИНОВИН, генерал-потпуковник; ЈОЦО ТАРАБИН, генерал-потпуковник; МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ, генерал-потпуковник; МИЉАН ДАЉЕВИЋ, генерал-потпуковник; СВЕТОЗАР ОРО, генерал-мајор; АУГУСТ ВРТАР, генерал-мајор; МИШО ЛЕКОВИН, пуковник; АХМЕТ ХРОМАЦИН, пуковник; ВИКТОР КУЧАН, пуковник; РАДОМИР ПЕТКОВИН, пуковник — главни и одговорни уредник

Уредник

МОМЧИЉО КАЛЕМ, потпуковник

Рецензенти

СВЕТОЗАР ОРО, генерал-мајор
МИШО ЛЕКОВИН, пуковник

Стручни редактор

МИХАЈЛО ВУЧИНИН

У в о д

У окупацији Југославије, у априлу 1941. године, територију Црне Горе, Херцеговине и западног Санцака¹ посјеле су италијанске трупе. Затечене државне и политичке структуре старе власти Италијани су искористили за своје циљеве, за стварање квислиншких органа власти, милицијских и војних формација. Окупатор је успио да на овим територијама распири вјерску и националну мржњу и изазове братоубилачки рат. На окупираним територијама извршио је пљачку и завео терор над становништвом. Већ средином октобра 1941. године у овим крајевима почеле су да се организују и формирају четничке јединице Драже Михаиловића, а одмах после окупације створена је усташка власт у Херцеговини што је, уз националистичке групе у осталим дијеловима Црне Горе и Санцака, погодно појави и организацији снага издаје и контрареволуције.

У овим судбоносним данима, када су грађански политичари и њихове партије напустили народ и ставили се у службу окупатора, на политичку позорницу ступила је Комунистичка партија Југославије, која је од почетка окупације показала спремност да, у постојећим објективним условима, стане на чело народно-ослободилачке борбе, да организује и усмјери незадовољство и бунт народних маса, који се мјестимично у

¹ У уводу је приказан сажет преглед главних збивања на овој територији од устанка до доласка јединица 2. ударног корпуса 1943. године.

Херцеговини на примјер, одмах изразио у спонтаном супротстављању усташком терору.

Комунистичку партију Југославије, која је у својим редовима имала спремне и дисциплиноване борце и окупљала родољубиве и антифашистичке снаге, априлски догађаји нијесу изненадили. Ни у припремама устанка нити током народноослободилачке борбе она није испуштала руководећу улогу, која је у Црној Гори и Херцеговини била изразито присутна. Та њена улога се показала веома значајном у покретању народних маса на оружани устанак, њиховом организовању и усмјеравању током цијеле народноослободилачке борбе.

Послије првих оружанних акција, прво у Херцеговини током јуна, а потом у Црној Гори у јулу 1941. године, нарочито послје напада Њемачке на СССР, одазивајући се позиву ЦККПЈ, избио је општи народни устанак против окупатора и његових сарадника. Устанак је, уз повремене прекиде, био у сталном успону све до пролећа 1942. године.

Прве мање оружане групе окупљале су све већи број бораца, тако да су послје почетних успјешних оружанних акција прерасле у јаке устаничке чете и батаљоне, који су кренули у напад на окупаторске посаде и гарнизоне. У току првих устаничких дана ослобођен је велики дио територије у Црној Гори и Санцаку, на којој је формирано неколико десетина устаничких батаљона. Карактеристика устанка у Херцеговини је у томе што је почео у условима усташког терора, нарочито у мјестима сјеверне Херцеговине; крајем јуна он је прерастао у масовни устанак и обухватио велики дио невесињског, гатачког, билећког, столачког и требињског среза.

Устаници у Херцеговини и Црној Гори постигли су значајне успјехе већ у првим борбама. Ослобођен је велики број мјеста и територија око њих, уништено је или заробљено неколико хиљада непријатељских војника. У Херцеговини су устаници разоружали неколико усташких и домобранских посада, покидали телефонске везе и порушили комуникације, док су у Црној Гори и Санцаку разоружали неколико италијанских гарнизона. Упоредо с тим успјесима у оружаној борби

на ослобођеним територијама формиран су и први народноослободилачки одбори.

Повољан почетни развој устанка заустављен је окупаторско-квислиншким операцијама, у којима је окупатор ангажовао знатне снаге подржане авијацијом и тенковима. У Црној Гори и Санџаку нападале су италијанске дивизије привучене из Италије и Албаније, а у Херцеговини у почетку дјејствују усташко-домобранске јединице, којима су се током операције придружили Италијани. Око 25 дана трајао је отпор устаничких јединица у Црној Гори, са већом или мањом упорношћу и са више или мање успјеха.

Продор јаким окупаторских снага на ослобођену територију Црне Горе и Санџака и сламање фронталног отпора устаника негативно су се одразили на даљи ток устаика у овим крајевима.

И у Херцеговини, мада пружајући јак отпор, нарочито око Невесиња, Гацка и Билеће, устаници су били принуђени на повлачење и прекид борбе, када су се усташама и домобранима прикључиле јаке италијанске јединице. Током јула, устаници Херцеговине су се повукли у околне планине, камо је и становништво пошло у збјегове. Тако је већ првом половином августа 1941. непријатељ успио да поново заузме мјеста и територију које су устаници ослободили и да терором и репресалијама поремети даља оружана дјејства устаника и у Херцеговини током готово два мјесеца.

Руководства устаника у Црној Гори и Херцеговини одлучила су да се направи борбени предах, да се извуку потребна искуства из дотадашњих борби и да се изврши одговарајућа реорганизација устаничких снага. Предузете су мјере да се изолирају утицај официра краљевске војске и жандарма на устаничке масе и да се народ усмјери у борбу гхротив окупатора и његових сарадника.

У периоду прекида већих акција, током љета и јесени 1941, руководства у овим крајевима су се интензивно ангажовала на реорганизацији јединица и њиховој припреми за настављање оружане борбе. Међу устанике и међу народ у збјеговима упућивани су кому-

нисти који су повучени из градова. Већ током августа у Херцеговини су устаници отпочели са акцијама против домобрана и усташа, јер су у то вријеме Италијани своје јединице из Херцеговине упутили да угуше устанак у Црној Гори, гдје су устаници крајем септембра и током октобра, у оружаним акцијама поново почели да нападају италијанске колоне на комуникацијама.

Током новембра 1941. извршена је реорганизација у герилским и партизанским јединицама у духу одлука војно-политичког савјетовања у Столицама. Послије тога се појачава активност против италијанских и усташко-домобранских јединица, а партизанске јединице су поново оствариле контролу над већим ослобођеним подручјима у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку, на којима је успостављена народна власт, органи и организације народноослободилачког покрета: Главни штаб за Црну Гору и Боку, Главни штаб за Санцак, обласни штабови за Херцеговину и Санцак, затим Покрајински комитет за Црну Гору и Боку, Обласни комитет КП за Херцеговину и Обласни комитет КП за Санцак.

Под руководством ових штабова и форума на ослобођеним територијама у то вријеме постојали су јаки партизански одреди — у Црној Гори: Никшићки, Ловћенски, Зетски и Комски, јачине 3—4 батаљона; у Херцеговини: Херцеговачки, јачине 9 батаљона; у Санцаку: Пљеваљска и Бјелопољска чета, које су ускоро прерасле у одред. Партизански одреди су били бројно нарасли тако да су могли одашиљати људство и изван својих територија. Тако је Главни штаб за Црну Гору у новембру, на тражење Врховног штаба, формирао Црногорски одред, који је био намијењен за операције у Санцаку и Србији. У покрету према Србији одред је напао на италијански гарнизон у Пљевљима. Ту је претрпио неуспјех; пао је велики број бораца и било много рањених. Зато је био расформиран, с тим што је дао људство за два батаљона 1. пролетерске бригаде и црногорско-санџачки одред. Преостало људство вратило се на територије матичних одреда.

У јесен 1941, користећи окупаторске операције против партизанских снага, на територији Херцегови-

не и Црне Горе почеле су да се организују и формирају четничке јединице Драже Михаиловића, са којима ће у наредном периоду долазити до оштрих и непрекидних сукоба и борби, које су се пренијеле и на зиму и прољеће 1942. године. Четници су постали носиоци националистичке политике и подршке окупаторске власти у Црној Гори, док је у Херцеговини и западном Санџаку била успостављена квислиншка усташко-домобранска власт.

Крајем 1941. и Санџак је постао јако политичко, војничко и економско упориште народноослободилачког покрета и мобилизацијска база за поуну и формирање нових јединица. Послије борби у Србији и Црној Гори овдје су се неке наше јединице одмориле и припремиле за нове акције. У том смислу неуспјешна пљеваљска битка имала је и позитивних посљедица, нарочито у односу на прихват српских партизана, који су се били, услијед њемачке офанзиве, повукли на овом правцу. На овој просторији Врховни штаб је послије пљеваљске битке формирао Црногорско-санџачки НО-ПО, а одређено је и људство за формирање 1. пролетерске бригаде (у Рудом 21. децембра). Пљеваљска и Бјелополска партизанска чета, ослањајући се на ослобођену територију у западном Санџаку, нападале су комуникације и дијелове италијанских и четничких јединица у рејонима Пљеваља и Бијелог Поља. На територији Санџака је током децембра дошло до снажног развоја народноослободилачке борбе. Почетком мјесеца (4. децембра) ослобођена је Нова Варош и створена већа слободна територија између Увца и Лима. На овој територији извршена је реорганизација српских партизанских одреда који су се повукли у Санџак.

Почетком 1942. године четници Драже Михаиловића, уз подршку и помоћ окупатора, прелазе у веће оружане акције против партизанских јединица у разним крајевима Црне Горе. Тада су већ формирали неколико својих батаљона, прво у Лијевој Ријеци, Бјелопавлићима и Грахову, а затим и у другим мјестима. Покушаји руководства народноослободилачког покрета да се споразумом избјегне братоубилачки рат, није-

су успјели. Почетком 1942. долази до све теже ситуације и све већих окршаја са организованим четничким јединицама. Такав развој догађаја довео је до поновне кризе устанка у Црној Гори, што се пренијело и на сусједне области.

Док се Врховни штаб са 1. пролетерском бригадом налазио у источној Босни, партизанске јединице Црне Горе и Санцака током зиме ослободиле су Фочу, Горажде и Чајниче. У та мјеста су послије пљеваљске битке, када су се краје^м децембра из њих повукли Италијани, упали четници и извршили насиље и покољ муслиманског живља.

Наредних мјесеци, до маја 1942. шдине, ова област је била центар ослобођене територије у долини Дрине, одакле су ЦККПЈ и ВШ руководили народноослободилачким покретом и јединицама Народноослободилачке војске Југославије. Са ове територије извршено је повезивање са ослобођеним територијама у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку и њиховим руководством. Главну ударну снагу, којом је располагао Врховни штаб у то вријеме, чинили су 1. и 2. пролетерска бригада (формирана 1. марта у Чајничу). Оне су нешто касније, у току треће непријатељске офанзиве, оријентисане према Херцеговини и Црној Гори, ради пружања помоћи партизанским снагама ових области, које су се већ жестоко бориле против окупатора и четиика.

Окупатор је током марта извршио припреме за напад на ослобођену територију у долини Дрине против јединица Народноослободилачке војске. У нападу су ангажоване удружене снаге Нијемаца, Италијана, четника, усташа и домобрана. У тој ситуацији Врховни штаб врши маневар са 1. и 2. пролетерском бригадом према Црној Гори и Херцеговини, гдје се очекивала помоћ ових бригада, јер је Врховни штаб био обавијештен о развоју ситуације у овим областима.

Средином маја и почетком јуна 1942. Италијани и четници подузимају шире операције и масовније нападе против партизанских јединица у Црној Гори, Херцеговини и Санцаку, садјејствујући на тај начин нападу њемачко-италијанских и усташко-домобранских

снага које су продирале у рејон Фоче и Калиновика. Поред четника, у овом нападу је учествовало више италијанских дивизија: »Ферара«, »Месина« и »Таро« у Црној Гори; »Пустерија« и »Венеција« у Санџаку; »Каћатори деле Алпи«, »Мурџе« и »Марке« у Херцеговини. Напад окупаторских и четничких јединица у Црној Гори и Санџаку одвијао се у склопу опште окупаторско-квислиншке офанзиве, која је средином априла отпочела против 1. и 2. пролетерске бригаде и мјештанских партизанских и добровољачких одреда.

Пошто су четници у Црној Гори и Херцеговини постајали све агресивнији, користећи се ангажовањем окупаторских снага, то је под њиховим утицајем и пропагандом почело осипање партизанских јединица. То се нарочито изразило у Херцеговини, у јединицама Јужнохерцеговачког и Сјевернохерцеговачког одреда, који су били формирани током фебруара 1942. од преформираног Херцеговачког одреда.

Врховни штаб је 1. и 2. пролетерску бригаду усмјерио у Црну Гору и Херцеговину. Послије неколико сукоба са Италијанима и четницима у долини Дрине оне су извршиле продор у изворни дио Сутјеске и на Зеленгору, и тако су на том правцу омогућиле прихват и извлачење партизанских снага из Црне Горе, Херцеговине и Санџака испод надмоћних непријатељских јединица које су их потискивале. То је омогућило њихово прикупљање, реорганизацију и усмјеравање дјјестава по плану Врховног штаба.

Послије напуштања ослобођене територије у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини и концентрације наших снага на простору Сутјеска—Зеленгора, Врховни штаб је, током прве половине јуна 1942, формирао 3. саиџачку, 4. и 5. црногорску бригаду и Херцеговачки НОПО, који је нешто касније преформиран у 10. херцеговачку бригаду. Из ових крајева Врховни штаб је са групом бригада, крајем јуна 1942. године, извршио познати поход према западној Босни.

Одласком партизанских јединица из Црне Горе, Херцеговине и Санџака у састав Онеративне групе бригада, ове територије су привремено препуштене утица-

ју четника, усташа и других квислинга, који су услиЈед недовољног присуства наших јачих снага завели терор над народом и прогонили припаднике и симпатизере народноослободилачког покрета. Четници су на овим територијама успоставили своју власт и створили јаке војне и милицијске формације.

На територије Црне Горе, Санцака и Херцеговине, одакле се у састав Оперативне групе бригаде укључило око 3.000—4.000 бораца, током љета 1942. године од стране Врховног и других штабова НОВ упућено је неколико стотина бораца, са задатком да дјејствују као мање групе и појединци у позадини непријатеља, да одржавају везу са припадницима и симпатизерима народноослободилачког покрета и да бодре расположење народа против окупатора и његових сарадника. Ове групе и појединци су у вријеме, до повратка пролетерских бригада, у прољеће 1943. године, одиграли веома значајну улогу дјејствујући као герила у позадини непријатеља и као партијско-политички радници на терену, дајући највећим дијелом своје животе у таквим тешким условима борбе.

Територије Црне Горе, Херцеговине и Санцака биле су и даље у плановима Врховног штаба важно стратегијско подручје, које ће поново, у погодном тренутку, ставити под контролу својих јединица.

Ове територије су и за окупаторе биле значајно стратегијско подручје и на њима ће водити веће операције против јединица НОВ и ПОЈ. Окупатор је ове територије обухватио новим операцијама већ у прољеће 1943. године, за вријеме четврте и пете офанзиве, када су јединице Главне оперативне групе (ГОГ), приликом повратка из Босне, извршиле продор у ове области. За ове територије били су у то вријеме заинтересовани четници и остали квислинзи, да би се на њима организовали за коначни обрачун са снагама народноослободилачког покрета и извршили припреме за дочек западних »савезника«, на чему су заснивали своје политичке и војне планове. У току ове двије операције јединице ГОГ су водиле жестоке и неравноправне борбе са

јаким окупаторско-квислишким снагама, нарочито у великим биткама на Неретви и Сутјесци.

У тим операцијама у саставу ГОГ учествовале су и јединице из Црне Горе, Херцеговине и Санцака: 3. санџачка, 4. и 5. црногорска и 10. херцеговачка бригада. Њихов повратак је народ ових крајева са одушевљењем дочекао. Ангажовањем ових снага на правцима Никшића, Невесиња и Гацка разбијене су јаке снаге Италијана, четника, усташа и домобрана и поново ослобођене простране територије у Херцеговини, Црној Гори и Санцаку.

У продору на исток, према Србији и Космету, Главна оперативна група је до почетка маја 1943. својим предњим дијеловима избила у долине Мораче, Таре и Лима, у област западног Санцака и извршила припреме за напад на гарнизоне италијанске дивизије »Венеција«. Јединице 3. дивизије, у чијем су се саставу налазиле 1. далматинска, 10. херцеговачка, 5. црногорска, ојачане 4. црногорском бригадом, извршиле су, током априла, продор у сјеверну, а дијелом снага и у јужну Херцеговину. Око 40 дана држале су ослобођену територију у гатачком и невесињском срезу, где су успостављени органи народне власти и извршена дјелимична мобилизација. Послије тешких борби на Неретви јединице су се овдје одмориле, дјелимично попуниле и снабдјеле. Покушај 10. бригаде да у то вријеме прошири ослобођену територију на јужну Херцеговину, према Дабру и Поповом пољу и у долину Требишњице, није дао видних резултата, јер ове наше снаге нијесу биле довољно снажне за такве задатке.

Напади јаким окупаторских и квислиншких јединица на ослобођену територију у Херцеговини принудили су наше јединице да се крајем априла повуку и изврше маневар према Црној Гори.

Послије битке на Неретви и Дрини Главна оперативна група ослободила је западни Санџак и сјеверни дио Црне Горе, а својим предњим дијеловима избила је на сектор Колашин—Мојковац—Бијело Поље—Бродарево—Пријепоље. Њено даље наступање било је за-

држано новом окупаторско-квислиншком операцијом, која је трајала мјесец дана (15. маја—15. јуна).

Избијањем ГОГ у Санџак и Црну Гору, разбијањем дијелова италијанске дивизије »Пустерија« на правцу Чајнича и Пљеваља и дивизије »Ферара« на правцу Никшића, као и четника који су се налазили у тим рејонима били су створени повољни услови за њено даље наступање и дјејства. У моменту када се ГОГ припремала за извршење слиједећег задатка, уследила је окупаторско-квислиншка операција »Шварц« (»Зцх\гаг2«), у којој су главнину чиниле њемачке јединице и којом је руководио њемачки командант. У првој половини јуна ГОГ је извршила пробој из окружења, у којем је имала тешке губитке — око 7.000 бораца. У тим борбама нарочито је страдала 3. дивизија која је штитила рањенике.²

Продором ГОГ у источну Босну поново је привремено престала већа борбена активност на територијама Црне Горе, Херцеговине и Санџака. Континуитет народноослободилачке борбе и везу са припадницима народноослободилачког покрета у овом периоду одржале су групе и дијелови јединица које су се после битке на Сутјесци вратиле на ове терене. После ове битке на територију Црне Горе вратио се Покрајински комитет КП за Црну Гору и Боку са новим секретаром Блажом Јовановићем. Са групом руководиоца из 3. дивизије овамо је дошао Иван Милутиновић, члан ВШ и ЦККПЈ. Својим ангажовањем они су помогли да се преко партијских организација повежу ове групе и појединци и организују друге јединице, што је било од изузетне важности пред капитулацију Италије. Иван Милутиновић је из Црне Горе у истом циљу контактирао и са руководством Херцеговине и Санџака. Оваква активност говори о томе да утицај руководства народноослободилачког покрета у овим областима није престао после пете офанзиве, током лета 1943, што је допринијело да четници, усташе и остали квислинзи, под окриљем

2 Види: Радован Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, ВИЗ, Београд 1970.

окупатора, не учврсте своју власт и организацију у условима одсуства наших јачих снага.

Врховни штаб је приликом пробоја ГОГ оцијенио значај присуства наших снага на овим подручјима, па је из рејона Калиновика упутио 10. херцеговачку бригаду у Херцеговину, с тим да се касније повеже са осталим дијеловима 3. дивизије, који су се после битке на Сутјесци вратили у Црну Гору. До краја августа и почетка септембра 1943. у овим областима било је завршено прикупљање, организовање и активирање разбијених дијелова партизанских одреда и група.

Те снаге су усмјерене на извођење мањих акција и стварање повољнијих услова за најављени долазак на ову територију снага 2. ударног корпуса.